

تاریخچه نوس

(خزارش جنگ‌های ایران و عثمانی در ایروان)

۱۱۴۳ هجری قمری

نبدالرو او نوس افندی

تصحیح و مقدمه

حسین آت‌کاب

ترجمه از ترکی عثمانی، مقدمه، توضیحات و پیوست‌ها:

دکتر نصرالله صالحی - صفیه خدیو

نشریات طهوری

سرشناسه	نورس افندی، عبدالرزاق، ۱۷۶۲-م.
عنوان	Nevres-i Kadim تاریخچه نورس: گزارش جنگ‌های ایران و عثمانی در ایروان ۱۱۴۳ هجری قمری/عبدالرزاق نورس افندی؛ تصحیح و مقدمه حسین آک‌کایا؛ ترجمه از ترکی عثمانی، مقدمه، توضیحات و پیوست نصرالله صالحی، صفیه خدیو.
مشخصات نشر	تهران: طهوری، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	۲۰۱ ص.، دور.
فروست	موضوع: تاریخ ایران و عثمانی؛ شماره ۹.
شابک	9786005111655
وضعیت فهرست نویسی: فیبا.	
یادداشت	چکیده اثر به زبان انگلیسی در انتهای کتاب آورده شده است.
یادداشت	عنوان اصلی: Tarihçe-i Nevres : İslam, tenkiz ve istiklal
یادداشت	ص.ع. به انگلیسی: Abdul Razzaq Nures Efendi, Tarikhch-e Nures: a chronicle of the Safavid - Ottoman wars in Yerevan 1143/1731, 2018.
یادداشت	کتابنامه.
یادداشت	نمایه.
عنوان دیگر	گزارش جنگ‌های ایران و عثمانی در ایروان ۱۱۴۳ هجری قمری.
موضوع	علی‌پاشا، حکیم‌اوغلو ۱۶۸۹-۱۷۵۸م.
موضوع	Ali Pasha, Hekimoğlu
موضوع	ترکیه - تاریخ - محمود اول، ۱۷۳۰-۱۷۵۴م. - متون قدیمی تا ۱۸۰۰م.
موضوع	Turkey -- History -- Mahmud I, 1730-1754 -- Early works to 1800
موضوع	ایروان (ارمنستان) - تاریخ - متون قدیمی تا ۱۸۰۰م.
موضوع	Yerevan (Armenia) -- History -- Early works to 1800
موضوع	ایران - تاریخ - صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ق. - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736 -- Early works to 20th century
موضوع	ایران - تاریخ - صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ق. - جنگ‌ها
موضوع	Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736 -- Wars
شناسه افزوده	آک‌کایا، حسین، مصحح
شناسه افزوده	صالحی، نصرالله، ۱۳۴۳-، مترجم
شناسه افزوده	خدیو، صفیه، ۱۳۵۷-، مترجم
رده بندی کنگره	۱۳۹۸ ن ۱۳۲/۹۵۴۷ DR
رده بندی دیویی	۹۵۶/۰۱۵
شماره کتابشناسی ملی	۵۵۸۵۸۶۹

انشارات طوری

شماره ۱۳۰۴، خیابان انقلاب، صندوق پستی ۱۶۴۸-۱۱۱۴۵

تلفن ۶۶۴۸۰۰۱۸ - ۶۶۴۰۶۳۳۰

تاریخچه نورس

به کوشش:

دکتر نصرالله صالحی - صفیه خدیو

چاپ اول، ۱۳۹۸

تیراژ، ۵۵۰ نسخه

صفحه آرایشی: علم‌روز

امور فنی و ناظر چاپ: بهروز مستان

حق هرگونه چاپ و انتشار برای انتشارات طه‌وری محفوظ است

۵۸۰۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

۷	مقدمه
۸	الف: منابع ایرانی
۱۳	ب: منابع ارمنی
۱۵	ج: منابع اروپایی
۱۷	د: منابع عثمانی
۲۶	دربارۀ ترجمه
۳۳	منابع
۳۷	مقدمۀ مصحح
۴۱	۱. معرفی اثر
۴۱	الف: مؤلف
۴۲	ب: نام اثر
۴۴	پ: سبک اثر
۴۴	ت: موضوع اثر
۴۶	ث: اسلوب اثر
۴۷	ج: خلاصۀ اثر
۵۵	۲. نسخه‌شناسی اثر
۵۵	الف: معرفی نسخه
۵۷	ب: بررسی نسخه‌ها
۵۹	پ: ویژگی‌های فنی

متن	۶۱
پیوست‌ها	۱۰۵
۱. زندگی، زمانه و مناصب حکیم اغلو علی پاشا	۱۰۵
۲. سال‌شمار روابط ایران و عثمانی	۱۱۳
۳. تحریر متن ترکی	۱۱۶
۴. تصویر نسخه خطی	۱۵۱
۵. اعلام	۱۹۱
Abstract	۲۰۰

www.ketab.ir

مقدمه

با سقوط اصفهان و فروپاشی تدریجی حاکمیت صفویان، سرنوشت تیره‌وتاری برای ایران و ایرانیان رقم خورد. سال‌های پر آشوب و جنگ‌های پیاپی و بی‌پایان ویژگی دوران بعد از سقوط صفویان است. جنگ و نزاع‌های داخلی، یورش‌های خارجی نیز شیرازه کشور را از هم گسیخت. شهرها و آبادی‌های زیادی در جای‌جای ایران به صحنه جنگ، قتل و غارت و ویرانی تبدیل شد. پادشاهان از شهرها و آبادی‌های غرب و شمال غرب کشور بارها بین سپاهیان ایران و عثمانی دست‌به‌دست شدند. قوای عثمانی از سه جبهه جنوب غربی، غرب و شمال غربی تا عمق سرزمین‌های ایران پیش رفتند و شهرهای حویزه، خرم‌آباد، همدان، نهاوند، کرمانشاه، سنندج، تبریز، ایروان، گنجه و... را به تصرف درآوردند. روس‌ها نیز در مناطق شمالی با پیشروی بخش‌هایی را به اشغال درآوردند. با ظهور نادر و هم‌پیمانان او امیدها زنده شد. طولی نکشید که طومار یاغیان افغان در هم پاشید. قدم بعدی بیرون راندن سپاهیان متجاوز از سرزمین‌های اشغالی بود. با یورش‌های نادر در مناطقی از جنوب غربی و غرب، شکست‌های سختی بر قوای عثمانی وارد شد. برخی شهرها علی‌تبریز آزاد شد. نادر مصمم به تداوم پیروزی‌ها بود، اما اخبار ناگوار در شرق به‌ویژه هرات، از سپاهش را بدان سو کشید. فتوحات او در غرب کشور نیمه‌تمام ماند. در غیاب نادر، شاه‌طهماسب ثانی بعد از مشورت با برخی فرماندهان، سپاهی هجده‌هزار نفری تدارک دید و برای بازپس‌گیری ایروان راهی آن دیار شد. این لشکرکشی شش سال پس از آخرین رویارویی ایران و عثمانی در ایروان (۱۷۲۴/۱۱۳۷) که منجر به شکست قوای قزلباش شد، در ۱۷۳۱/۱۱۴۳ انجام گرفت. این بار نیز شکست قبلی تکرار شد. متعاقب آن، قوای عثمانی شهرها و مناطق متعدد از جمله شهرهایی که قبلاً از سوی نادر آزاد شده بود را دوباره اشغال کردند. ناکامی شاه‌طهماسب دوم در به‌دست آوردن پیروزی در نبرد ایروان، پیامدهای ناگوار نظامی

در پی داشت. گذشته از آن، از لحاظ سیاسی زمینه برای حذف وی از سلطنت و مقدمات برچیدن حاکمیت صفویان فراهم شد و نیز شرایط برای پادشاهی نادر هموار گردید. چنین رویداد تأثیرگذاری که خود زمینه‌ساز دیگر رویدادهای مهم نظامی و سیاسی شد، چنانکه باید هنوز مورد توجه جدی قرار نگرفته است. این کم‌توجهی تا حد زیادی به ضعف منابع داخلی برمی‌گردد. متأسفانه ما در این دوره از تاریخ ایران با کثرت و تنوع منابع، به‌ویژه در ربط با غرب و شمال غرب کشور، مواجه نیستیم. البته چند منبع مهم تاریخی در اختیار داریم، اما از اسناد و تئنگاری‌های اختصاصی خبری نیست. در مجموع، برای آگاهی از رویدادهای مناطق جنوب غربی، غرب و شمال غربی ایران در سال‌های بعد از سقوط صفویان باید به سراغ چهار دسته از منابع رفت: ایرانی، ارمنی، اروپایی و عثمانی.

الف: منابع ایرانی

از شاخص‌ترین منابع مربوط به دوره تاریخی مورد بحث، می‌توان به «عالم‌آرای نادری» اثر مروی و «جهان‌دشاهی نادر» اثر استرآبادی اشاره کرد. هر دو اثر با کمیت و کیفیت متفاوت به موضوع پرداخته‌اند. مروی در فصلی با عنوان «گفتار در ذکر حالات پادشاه صفوی علامات شاه‌طهماسب»^۱ از حسین [که] در مملکت عراق و آذربایجان به وقوع انجامیده، هشت صفحه و نیم به موضوع اختصاص داده است. استرآبادی در ذیل عنوان «در بیان شاه‌طهماسب بر سر قلعه ایروان و بنای آرام بازگشتن از آنجا» در حد چهار صفحه به این واقعه پرداخته است. هر دو مورخ شاه‌طهماسب را واقعه نبوده و به روایت از دیگران نوشته‌اند. مروی در هنگام واقعه (۱۱۴۳) به عنوان در ذکر ده‌ساله در خراسان می‌زیسته و اثر خود را بیست سال بعد از واقعه در ۱۱۶۳ نوشته است. مروی با تصریح به اینکه «راوی ذکر می‌کند»،^۲ مخاطب را در جریان منبع خبری خود یعنی «راوی» نامعلوم قرار می‌دهد. آیا راوی او خود در صحنه جنگ به‌عنوان شاهد عینی حضور داشته است؟ و یا اینکه خود راوی به نقل از دیگران روایت کرده است؟ برای سنجش صحت و سقم «روایت»، طرح چنین پرسش‌هایی ضروری است. به هر رو، مروی که زاده خراسان بوده به‌طور قطع به رویدادهای آن خطه تعلق خاطر داشته و لذا در تألیف تاریخ خود بیشتر نظر به شرق ایران داشته است. چنانکه گفته‌شده «مهمترین امتیاز عالم‌آرای ثبت وقایع شرق ایران است».^۳ با این حال، ما باید ممنون مروی باشیم که بیشتر از دیگر مورخان ایرانی به این موضوع

۲. همان، مقدمه مصحح، ص. سی و سه.

۱. عالم‌آرای نادری، ج ۱، ص ۲۱۵.

پرداخته است. از لحاظ کمیت خبر، فضل تقدم با اوست، اما از لحاظ کیفیت بنا به دلایلی که آوردیم، مروی توانسته ما را در جریان لشکرکشی شاه طهماسب ثانی از هنگام عبور از ارس به سوی ایروان و جنگ‌هایی که در آنجا انجام شده و نیز چگونگی پذیرش شکست و عقب‌نشینی قرار دهد. وی به نام و نقش فرماندهان اصلی سپاه ایران و نیز به روز و ماه وقوع حوادث مهم در اثنای لشکرکشی اشاره نمی‌کند. درجایی می‌نویسد: «روزی دیگر [کدام روز؟] در سر زدن خورشید خاوری بر این چرخ نیلوفری، پادشاه کامیاب با امرای چون افراسیاب [کدام امرا؟] در حرکت درآمده به دور و نواحی آن قلعه درآمده»؛^۱ محض نمونه باز می‌نویسد: «و آن روز تا غروب آفتاب جهانسوز آن دو دریای لشکر در مجادله کوشیده در غروب افتاد و تیرگی آن ظلمت ثقاب، آن دو سپاه کینه‌خواه روی به آرامگاه خواب نهاده»،^۲ مروی در این عبارت نیز به «روزی» اشاره دارد که معلوم نیست چه روزی است؟ در روایت او چگونگی آغاز، روند و انجام نبرد دو سپاه ایران و عثمانی به درستی روشن نیست. همچنین آنچه در این باره بر من و حاشیه آمده همخوانی ندارد.^۳ مواردی از این دست نشانگر ضعف بارز منابع فارسی در به تصویر کشیدن یک رویداد مهم و تأثیرگذار است. طبیعی است اگر لشکرنویسی در رکاب شاه طهماسب هم حضور داشت و موظف به ثبت و ضبط رویدادها می‌شد، ما امروز روایتی دست‌اول از نویسنده، حاضر در صحنه نبرد در اختیار داشتیم، نظیر آنچه کاتب و منشی عثمانی، عبدالرزاق افندی، در اختیار گذاشته است. اما چون چنین نیست، ناچار باید به روایتی ناپیوسته و نابسنده به نقل از مروی بسنده کنیم.

مورخ دیگر، استرآبادی، اگرچه کوتاه‌تر از مروی، موضوع پرداخته، اما به صورت گذرا به نکاتی اشاره دارد که با آنچه در صحنه نبرد گذشته انطباق بیشتری دارد. بنابراین تصویر او از رویداد اگرچه کامل و همه‌جانبه نیست، اما گوشه‌هایی از واقعیت را بیان داشته است. از جمله با بیان اینکه «رومیه تاب صدمه فوج منصور را نیاورده، مغلوب و تاراج شده و اردوی خود را برجا گذاشته»، به پیروزی سپاه قزلباش در نخستین برخورد اشاره کرده و سپس به غرور بی‌جا و عدم رعایت اصول و ضوابط جنگ از سوی سپاه قزلباش به درستی اشاره کرده می‌نویسد: «قزلباشیه چون تومن جلادشان سرکش و نعل بادیمای غرورشان در آتش بود زمان خودداری را از دست داده، بدون ضابطه و ترتیب بی‌محابا و درنگ، مرکب به معرکه جنگ رانده، تا پای قلعه جلو باز نکشیدند. رومیه نیز با توپ و تفنگ از بالای حصار و پایین

۲. همان، ج ۱، ص ۲۱۱.

۱. عالم‌آرای نادری، ج ۱، ص ۲۱۰.

۳. همان، ج ۱، ص ۲۱۵.

قلعه از در ستیز درآمده قزلباشیه را عنان پایداری از دست، و پای قرار از جا رفته روی برتافتند و به جانب اردوی خود شتافتند.^۱ استرآبادی بلافاصله بعد از بیان شکست و علت آن، اشاره به این دارد که قوای قزلباش به ناچار هیجده روز در اردو زمین گیر شده به دلیل کمبود آذوقه ناچار از عقب نشینی شدند. می نویسد: «هیجده روز آن مکان مقر کوبه شاهی گشته، چون راه آذوقه مسدود بود، غله به انحطاط و غلا به ارتفاع روی آورد، [حضرت شاهی] دیگر در آن مکان مکث و توقف را مقرون به صلاح ندیده حرکت و از راه دوقوز یولوم از ارس گذشته از راه خوی و سلماس وارد تبریز شدند.»^۲

استرآبادی ناکامی سپاه قزلباش را ناشی از بی تدبیری و عدم محاسبه سازوکار لازم در جنگ دانسته است. او تنها یک طرف صحنه نبرد را به طور ناقص به تصویر کشیده است. اینکه جبهه متقابل را به دلیل اندیشیده و در عمل پیاده کرده تا پیروز میدان شده در روایت او دیده نمی شود. در حالی که عبدالرزاق افندی به عنوان شاهد عینی، تصویری دقیق از هر دو سوی جبهه نبرد در اختیار گذاشته است. استرآبادی در اثر دیگر خود، درّه نادره، در فصلی با عنوان «در بیان توجه حضرت شاه به جانب ایروان و رجعت اختر اقبالش از آن سیر» مطالب پیشگفته در جهانگشا را با نثری مصنوع و متکلف بیان کرده است.^۳ مستوفی مورخ دیگری است که در هنگام مرصعه اصفهان در آنجا حضور داشته، بعدها به خدمت نادر و فرزندش رضاقلی میرزا درآه و در ست هشت سال بعد از واقعه ایروان یعنی در ۱۱۵۱ قمری اقدام به نوشتن اثر خود کرده است. مستوفی با وجود نزدیکی زمانی به رویداد، تصویری متناقض از ماجرا به دست داده است. او در گزارش خود می نویسد:

«نواب کامیاب اشرف نیز تدارک دیده از اصفهان حرکت کرده و به آذربایجان گردید. [با] توپخانه و تدارک و استعداد تمام بر سر قلعه ایروان که رومی شرف نموده بود رفته، در حوالی اوچ کلیسا تلافی فریقین شده محاربات عظیمه نمود. رویه شکست داده بسیاری از رومیه به قتل رسیده، اسیر و توپخانه و اسباب بسیار از آن جماعت نابکار گرفته مراجعت به اصفهان نموده بقیه السیف رومیه فرار بر قرار اختیار کرده»^۴

مستوفی در این گزارش کوتاه، راست و دروغ را درهم آمیخته است. اینکه می گوید شاه طهماسب با تدارک تمام، راهی سفر جنگی شد سخنی است نادرست و نیز اینکه «رومیه را شکست داده [...] مراجعت به اصفهان نمود» با واقعیت امر همخوانی ندارد.

۱. جهانگشای نادری، ص ۱۷۰ و ۱۷۱.

۲. جهانگشای نادری، ص ۱۷۱.

۳. درّه نادره، ص ۲۹۰-۲۹۱.

۴. زبدة التواریخ، ص ۱۵۶.